

Marzena Musielak

O nieodmienności rzeczowników w językach rosyjskim i polskim

Acta Polono-Ruthenica 7, 205-210

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marzena Musielak
Instytut Filologii Rosyjskiej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

O nieodmienności rzeczowników w językach rosyjskim i polskim

W ciągu ostatnich dwudziestu lat w językach rosyjskim i polskim obserwuje się wzrost częstotliwości użycia rzeczowników nieodmiennych, których przypadek, liczbę i rodzaj określa nie wykładnik fleksyjny, lecz kontekst. Zjawisko uaktywnienia indeclinabiliów można zapewne tłumaczyć zmianami polityczno-gospodarczymi, zachodzącymi w Polsce i w Rosji, które pociągnęły za sobą przenikanie do języka rodzimego różnego rodzaju zapożyczeń. Są to rzeczowniki pospolite, zapożyczone antropimim i toponimim, a także skrótowce, które ze względu na swą specyficzną budowę budzą wiele wątpliwości wśród użytkowników języka.

Jak wiadomo, w językach rosyjskim i polskim do rzeczowników nieodmiennych zaliczamy:

– zapożyczone apelatywy, zakończone na samogłoskę: *пальто, шимпанзе, казы, колибри, кенгуру, буржуа* (Bartoszewicz 1987: 63–76); *какао, soupe, taxi, jury, tabu* (Karpowicz 1999: 74–76);

– rzeczowniki pospolite, określające stan cywilny kobiety: *леди, мисс, мадам* (Современный 1964: 57); *lady, miss, madame* (Słownik 1999);

– nazwy liter i nut: *а, бе, ве, ка, эм; до, ре, ми, фа, соль, ля, си* (Янко-Грыницкая 1989: 21); *a, b, c, d; do, re, mi, fa, sol, la, si* (Słownik 1999);

– rosyjskie toponimy, zakończone na -ово/-ево, -ино/-ыно: *Шереметьево, Пушкино, Тишино* (Bartoszewicz 1987: 63–76), a także rosyjskie i polskie nazwy geograficzne, zakończone w postaci fonicznej na samogłoskę: *Токио, Кале, Перу, Чили* (Bartoszewicz 1987: 63–76); *Zimbabwe, Kolorado, Bordeaux, Westerplatte* (Bak 1993: 306);

– ukraińskie nazwiska na -ко, -енко, -ых, -ого, nieodmienne w języku rosyjskim: *Головко, Павленко, Черных, Дурного, Живаго* i nazwiska pochodzenia obcego: *Гюго, По, Шоу, Гарибальди* (Bartosze-

wicz 1987: 63–76); *Hugo, Goethe, Delacroix* (Krzyżanowski 1992: 106–114);

– żeńskie imiona i nazwiska zakończone ortograficznie i fonicznie na spółgłoskę: *Элен, Эдум, Шмидт, Соловей* (Bartoszewicz 1987: 63–76); *Helen, Nicole, Szulc, Springer, Michalak, Nowak*;

– skrótowce, głównie literowe i głoskowe: *OOH, MXAT* (Bartoszewicz 1987: 63–76); *PKO, PKP, NASA*, a także w języku polskim fakultatywnie nieodmiennie skrótowce typu: *ZUS, PAN, PKS*, u których dopuszcza się przyłączenie końcówek fleksyjnych określonego wzorca deklinacyjnego: *pracownik ZUS-u, członkowie PAN-u, w PKS-ie* (Krzyżanowski 1992: 106–114);

– tytuły: „*Впрок*”, „*Вместе*”, „*Мульти-Пульти*”, „*ZEZEM*”, „*RAZEM*”, „*WPROST*” (Krzyżanowski 1992: 106–114);

– rosyjskie wyrazy złożone, w których drugi komponent występuje w formie przypadku zależnego: *завкафедрой, управделами*, a także rosyjskie i polski zestawienia typu: *кварти-песок, вагон-ресторан, чулки-эластик, идея-фикс, hatha-joga, bobo-frut, jazz-band*, w których nie odmienia się jeden z członów (Bartoszewicz 1987: 63–76).

Obok wyżej wymienionych, do rzeczowników nieodmiennych w języku polskim należy także zaliczyć zapożyczenia na -um używane tylko w liczbie pojedynczej, np.: *calichloricum, aluminium*. Pozbawione odmiennych form liczby mnogiej, które występują w pełnym paradygmacie fleksyjnym rzeczowników typu *muzeum, technikum*, te uzualne singularia tantum zaliczane są formalnie do nieodmiennych: *delirium, milenium, panaceum, universum, vademecum* itp. (Gramatyka 1998: 318).

Rzeczownik nieodmienny nie posiada form fleksyjnych, to znaczy nie jest zdolny do morfologicznego wyrażania pełnionych funkcji składniowych. Może jednak pełnić wszystkie funkcje rzeczownika w wypowiedzeniu, a rolę wykładników kategorii gramatycznych przypadku, liczby i rodzaju spełnia dla niego kontekst składniowy (Krzyżanowski 1992: 104). Wzrost roli kontekstu, a co za tym idzie – analitycznych środków wyrażenia, jest widowym znakiem dążenia języka do analityczności. Pojęcie analityczności najczęściej wiązane jest z brakiem wykładników fleksyjnych, skupiających cały kompleks znaczeń gramatycznych danego wyrazu. W takim wypadku analityczność traktuje się jako syntagmatyczny sposób wyrażania formy gramatycznej wyrazu w tekście, przy czym na znaczenie gramatyczne danego wyrazu może wskazywać wykładnik fleksyjny innej słowoformy. Za przykład mogą tu posłużyć konstrukcje: *Врач приушла, Korespondent donosiła*, w

których rodzaj żeński rzeczownika wyrażony jest formą czasownika (Bartoszewicz 1987: 65).

Apelatywy w przytoczonych wyżej konstrukcjach to nazwy zawodów kobiet. Jest to grupa, która wyraźnie wyodrębnia się wśród rzeczowników nieodmiennych, np.: *minister Michałowska, nasza znajoma stomatolog, директор Батленова, widziałem minister Michałowską i naszą znajomą stomatolog, я видел директор Батленову* (Krzyżanowski 1992: 106).

W języku rosyjskim konstrukcje typu *врач пришла, директор сказала* nikogo nie dziwią, ponieważ proces językowy ograniczający produktywność odpowiednich sufiksów derywacyjnych (-ка, -ица, -ница, -щица) rozwijał się już w epoce radzieckiej (*Русский язык* 1968: 20–39). W języku polskim zaś w dalszym ciągu funkcjonują uzualne formy: *dyrektorka, nauczycielka*, które mimo trochę lekceważącego odcienia semantycznego są uważane, obok bardziej oficjalnych *dyrektor, nauczyciel*, za poprawne i ogólnie aprobowane.

Tak jak wszystkie rzeczowniki, indeclinabilia w języku polskim i rosyjskim mają kategorię rodzaju, dla rzeczowników nieożywionych jest to zwykle rodzaj nijaki: *прямое шоссе, черные етуй*. Odstępstwa na rzecz rodzaju męskiego bądź żeńskiego są motywowane odniesieniem do konkretnej nazwy człowieka lub zwierzęcia, np.: *старая леди, богатый рентье, мудрый гуру, окрутный каро*, albo rodzajem gramatycznym odpowiedniej nazwy rodzajowej, np.: *вкусная салямй (колбаса), опасный сирокко (ветер), гадатлива какаду (парига), твёрдый тоффи (сукерек)*.

Oprócz tego, nieodmienne rzeczowniki ożywione występują w rodzaju gramatycznym zgodnym z płcią (rodzajem naturalnym) desygnatu. Są to przede wszystkim nazwiska pochodzenia obcego: *Гюго, По, Дубоис, Нехру*; obce i rodzime nazwiska kobiet, nie kończące się na -a: *выступление премьер Ганди, новая книжка Christie, sukienka Chanel*, a także rosyjskie apelatywy nazywające zwierzęta: *серый кенгуру, ловкий шимпанзе, забавный пони*, występujące w rodzaju męskim, z wyjątkiem sytuacji, kiedy nazywają samicę (*кенгуру несла в сумке кенгурёнка. Шимпанзе кормила детёныша*).

Nazwy desygnatów nieożywionych to przede wszystkim toponimy, tytuły i nazwy firm. Występują one w rodzaju nijakim, który narzuca postać foniczna rzeczownika, z nielicznymi odstępstwami pod wpływem rodzaju gramatycznego nadrzędnej nazwy rodzajowej: *серебрясте/-у VOLVO* (samochód), *сбыкье/-и SUZUKI* (motocykl) (Krzyżanowski

1992: 105–106; Розенталь 1968: 85–88), *вкусное/-ая салями* (колбаса).

Najwięcej trudności w funkcjonowaniu następują skrótowce. Jako wyrazy, rzeczowniki o specyficznej budowie i postaci fonetycznej mają własną charakterystykę fleksyjną i składniową. Związki składniowe skrótowca tworzą się z uwzględnieniem jego przypadku, liczby i rodzaju. Nieodmienne skrótowce literowe i głoskowe nie przyłączają wykładników fleksyjnych. Są to skrótowce zakończone na samogłoskę (USA, PZU) i niektóre zakończone na spółgłoskę (CHRL, ONZ). Skrótowiec przyjmuje w zasadzie rodzaj gramatyczny członu konstytutywnego zestawienia, tworzącego pełną nazwę: *соседняя РТС (ремонтно-техническая станция)*, *ugodowe PSL (Polskie Stronnictwo Ludowe)*. Ewentualne odstępstwa od tej zasady mogą być spowodowane:

– wartością foniczną wygłosu, np.: wygłos na -o lub -a pociąga za sobą odpowiednio rodzaj nijaki lub żeński:

PKO ogłosiła/-o nowe zasady oprocentowania wkładów.

NASA podała termin następnego lotu wahadłowca;

– wpływem rodzaju gramatycznego odpowiedniej nazwy rodzajowej, np.: *angielska BBC* (rozgłośnia);

– nieprzejrzystą budową skrótowca: *BCG, LSD, DDT, RNA, DNA*, z tego powodu, zgodnie z ogólną zasadą, skrótowiec zostaje zaliczony do rodzaju nijakiego (Krzyżanowski 1992: 109–114).

Podsumowując nasze spostrzeżenia należy zwrócić uwagę na pewne wspólne cechy całej grupy rosyjskich i polskich rzeczowników nieodmiennych. Jeśli wziąć pod uwagę kategorię rodzaju rzeczowników nieożywionych, to dominuje rodzaj nijaki. Pojawienie się rodzaju męskiego bądź żeńskiego u indeclinabiliów może być spowodowane jednym z następujących czynników:

– rodzajem naturalnym desygnatu, w przypadku nazw osobowych;

– wpływem rodzaju gramatycznego nazwy rodzajowej (w przypadku nieosobowych nazw własnych i apelatywów);

– rodzajem gramatycznym wynikającym z postaci fonologicznej wyrażenia (w przypadku skrótowców).

U znacznej części omawianych rzeczowników mamy do czynienia z klasyfikującą kategorią liczby ze stałą wartością sg. Dotyczy to przede wszystkim nazw własnych. Możliwe jest użycie ich w kontekście wskazującym na liczbę mnogą, ale prowadzi to do zmiany ich znaczenia, rozszerzenia denotacji i przesunięcia ich do klasy rzeczowników pospolitych (np. *Samochód marki Matiz. Na polskich drogach przybywa matizów*).

Analizując rzeczowniki nieodmienne, można stwierdzić, że informacje o wartościach ich kategorii gramatycznych niesie kontekst składniowy. Funkcje gramatyczne rzeczownika nieodmiennego może określać przymiotnik, który wchodzi z nim w związek zgody. Przymiotnik na ogół jednoznacznie wyraża gramatyczną wartość kategorialną określanego rzeczownika. Niejednoznaczne z punktu widzenia kategorii liczby mamy połączenia przymiotnika z nieodmiennym rzeczownikiem rodzaju nijakiego, występujące w mianowniku i bierniku (np.: *czytałem to/te słymne dementi*).

Oprócz przymiotnika, o wartościach kategorii gramatycznych rzeczownika nieodmiennego informuje także:

- czasownik, którego forma osobowa dodatkowo może informować o liczbie i rodzaju rzeczownika występującego w mianowniku: *брач пришила, attaché poschodzili się;*
- niektóre imiesłowy: *исполняющий на-де-тпруа, przygotowujący kakaо;*
- rzeczowniki: *рукав пальто, członek jury.*

O przypadku rzeczownika może informować także rekcja przyimkowa: *встреча с Гюго, duet z banjo.*

Dzięki tylu możliwościom określenia wartości kategorii gramatycznych, rzeczowniki nieodmienne, mimo braku wykładników fleksyjnych, mogą funkcjonować w języku na równi z pozostałymi rzeczownikami.

Literatura

- Лингвистический энциклопедический словарь* (1990) Москва.
- Мучник И. П. (1971) *Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке*, Москва.
- Розенталь П.Э. (1968) *Практическая стилистика русского языка*, Москва.
- Русская грамматика*, т. 1, Москва 1980.
- Русский язык конца XX столетия* (1996) под ред. Е.А. Земской, Москва.
- Русский язык и советское общество, морфология и синтаксис современного русского литературного языка* (1968) под ред. М.В. Панова, Москва.
- Современный русский язык* (1964) под ред. Е.М. Галкиной-Федорук, часть 2.
- Янко-Триницкая Н.А. (1989) *Русская морфология*, Москва.

- Bartoszewicz A. (1987) *Zagadnienia ewolucji współczesnego języka rosyjskiego*, Warszawa.
- Bąk P. (1993) *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa.
- Doroszewski W. (1963) *Podstawy gramatyki polskiej*, Warszawa.
- Gramatyka opisowa współczesnego języka rosyjskiego* (1987) pod red. A. Bartoszewicza i J. Wawrzyńczyka, Warszawa.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia* (1998) pod red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa.
- Gruszczyński W. (1989) *Fleksja rzeczowników pospolitych we współczesnej polszczyźnie pisanej*, Wrocław.
- Grzegorzczkova R. (1974) *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa.
- Jodłowski S. (1971) *Studia nad częściami mowy*, Warszawa.
- Karolak S., Krukowska M. (1991) *Praktyczna gramatyka rosyjska*, Warszawa.
- Karpowicz T. (1999) *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa.
- Krzyżanowski P. (1992) *Temat fleksyjny w odmianie polskich rzeczowników*, Lublin.
- Markowski A. (1997) *Leksykon najnowszych wyrazów obcych używanych w prasie, radiu i telewizji*, Warszawa.
- Milewski T. (1976) *Językoznawstwo*, Warszawa.
- Nagórko A. (1996) *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa.
- Nowy słownik ortograficzny* (1999) pod red. E. Polańskiego, Warszawa.
- Słownik ortograficzny języka polskiego* (1986) pod red. M. Szymczaka, Warszawa.
- Słownik współczesnego języka polskiego* (1999) pod red. B. Dunaja, Warszawa.
- Szkolny słownik nauki o języku* (1998) pod red. J. Podrackiego, Warszawa.
- Szkolny słownik wyrazów obcych* (1998) pod red. T. Marcinów, Katowice.